

Balassi Bálint *Füves kertecskéjéről*

2006-ban az Orosz Köztársaság elnöke, Vlagyimir Putyin, ünnepélyesen visszaszolgáltatta a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárából a II. világháború alatt hadizsákmány címen elrabolt könyvek nagyobbik részét. A magyar állam közvetlenül (örzési és állagmegőrzési díj címén) és közvetve (a MOL adománya) igen jelentős váltságdíjat fizetett a hadifoglyok szabadon engedéséért. Köztük volt Balassi Bálint ifjúkori művének, a *Beteg lelkeknek való füves kertecskének* két kiadása is: az első edíció, amely Krakkóban, 1572-ben jelent meg, s egyetlen példányban maradt fent, továbbá a műnek egy másik s ugyancsak egyetlen példányban létező kiadása. E két kiadványt tehát több mint fél évszázada nem láthatta magyar kutató; a szakirodalom lényegében 1990-ig „Budapest ostrománál elpusztult”, illetve időnként eufemisztikusan „lappangó” nyomtatványokról volt kénytelen írni.

*

1569 augusztusában a pozsonyi országgyűlésen megjelent Balassa János, Balassi Bálint atyja, és az egri hős, Dobó István is. Elmentek, holott tudták: árulással vádolják őket.

A császár tanácskozást hívott össze, ahol előadta az összeesküvés-koncepciót, követelve a bűnösök, Balassa és Dobó elfogattatását. Éppenséggel nem egyhangúan, de megszavazták a letartóztatást.

Dobó és Balassa nem vehetett részt a tanácskozáson, mint Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriájában* olvasható: „noha igen nagy szeles s havas záporosó hirtelen esett volna, a várban mentenek, s az tanácsház tornácában az dolognak kimenetelét várják vala,

midőn az császár őket előhívattatá.” 1569. október 12-e volt: Listi János, a tudós veszprémi püspök, alkancellár, röviden felolvasta az ítéletet és indoklását: az ellenséggel való titkos szövetkezésért, amely sérti a király méltóságát, őrizet alá vétessenek. Jól mutatja az udvar félelmét és kapkodását, hogy aznap még valakit letartóztattak: Bakfark Bálintot, aki 1566 óta állt Miksa szolgálatában. A Habsburg-udvar jól fizetett, igen megbecsült zenésze minden valószínűség szerint távol tartotta magát politikától, ő, szemben a főurakkal, néhány hónap múlva ki is szabadult.

Az országgyűlés résztvevői, élükön Balassa Andrással, János bátyjának, Balassa Imrének fiával, kétszázezer aranyat és harminc kezeset – köztük a letartóztatottak gyermekeit – ajánlottak fel biztosítéskul, fogadva, hogy az adott ítélkezési időpontra a vétkeket előállítják – ám a császár nem engedett. Bornemisza Péter Isten jogos büntetésének tekintette nyakas és gőgös urának vesztét.

Másnap Listi az egész országgyűlés előtt felolvasta a magyar nyelvű vádiratot. A Dobó és Balassa elleni vád ismertetése mellett azt is, hogy a különböző elfogott levelekből kiderül: Báthori Miklós, Török Ferenc, Drugeth Gáspár, Magyar Bálint s Balassi Farkas is (aki már ekkor nem élt) tudtak a pártütésről. Csak a császár kegyének köszönjék, hogy nekik megbocsát. Lényegtelen részletektől eltekintve az elfogás körülményeit a velencei követ is hasonlóan írta le.

A két rab főúr mindennapi életéről Radéczy István váradi püspök leveléből értesülünk, ezek szerint emberséges körülmények között tartották fogva őket.¹ A királyi biztosok a feleségektől rettegnek, megemlékeznek róla, hogy Dobó erdélyi fogságából is felesége révén szabadult – e félelem nem volt alaptalan.

A politikai viszonyok változását időközben a speyeri egyezmény (1570) rögzítette: mind Miksa, mind János Zsigmond kénytelen volt belátni, hogy a kelet-magyarországi

¹ Dobó is beszámol a fogságról 1569. november 13-án Pozsonyból Zay Ferencnek (magyarul) írt levelében.

megyékért folytatott állandó harcnak – önnön érdekükben – véget kell vetni; a másik területének egészét hadsereggel meghódítani pedig egyikük ereje sem elegendő. Miksa elismerte Erdély és a Partium önállóságát, miközben deklarálták a két ország-országrész elvi egységét. János Zsigmond lemondott a királyi címről, meghatározták a határokat, a törökkel szembeni politikát. János Zsigmond halála (1571) miatt ugyan az egyezményt soha nem hajtották végre, ám a Báthory-korszak kezdetét a két országrész viszonylatában így is konszolidálta.

1570. március 9-én Balassa János kalandos körülmények között megszökött a pozsonyi fogságból. Miközben Rotkircher kapitány békésen vacsorázott, Balassa azzal az indokkal, hogy imádkozni akar, apródját elzavarta. A felesége által becsempészett szerszámokkal másik apródjával rést vájt az illemhely falába, s kötéllel leereszkedett a szédítő mélységben lévő várárok szikláira. Kimászott az útra, itt már várták emberei, lóra kapott, s a külvároson át elvágatott. A császárnak a szökést március 10-én jelentő Radéczy és Karling, miután tárgyilagosan leírják a történeteket, még hozzáteszik: „sem a mi intéseink [mármint a Balassané átkutatását elmulasztó kapitánynak], sem őfelsége rendelkezései és parancsai ennek a rendkívül agyafúrt embernek nagy ravaszságán nem tudtak erőt venni.” A szökés kitervelésében és előkészítésében mind Balassa Andrásnak, mind Balassi Bálintnak szerepe lehetett.

Balassa János először Kékkőre ment, majd innét április 26-án a délkelet-lengyelországi Sanok várához közeli Rymanówba. A városka Jan Sieniński birtoka volt, amelyet korábban Balassa János testvérének, Balassa Menyhártnak az emberei gyakorta felkerestek. A király lengyelországi rezidense, Cyrus János boroszlói apát azt javasolta, hogy éjjel fegyveres csapattal menjenek Balassa János után és így fogják el. Azt is hozzátette, hogy mindennek a lengyel király tudta nélkül kell történnie, különben Zsigmond Ágost

figyelmeztetni fogja Balassát. Bécs, bölcsen, ezt a drasztikus és a lengyeleknél bizonyosan visszatetsző lépést elutasította.

Május táján Balassa János 10 000 lengyel forintért, zálogként megvásárolta Wojciech, Jan és Stanislaw Kamienieckitől Kamenyec (Kamieniec) várát és az alatta fekvő Odrzykon falut, Zmigrod mezőváros felét pedig 4000 forinton Balassa Jánosné Sulyok Anna nevére vették meg. Mindhárom hely Krosno környékén, a Duklai-hágó közelében van. E birtokvásárlások azt bizonyítják, hogy a Balassa család hosszabb lengyelországi tartózkodásra, azaz száműzetésre rendezkedett be. Együtt volt itt a család minden tagja.

Nos, ezek voltak azok a körülmények-események-élmények, amelyek Balassi Bálintot valamikor 1569–1572 között, tehát 15-18 évesen a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* megírására ösztönözték. Németből fordította le Michael Bock hagenai prédikátor *Würtzgärtlin für die kranken Seelen* című, először 1562-ben kiadott kegyességi iratát, fordításának alapja valamelyik lipcsei vagy nürnbergi kiadás lehetett, mivel Balassi Nürnbergben tanult, az utóbbi talán valószínűbb.² Az eredeti mű szerzője mára feledett alakja a német irodalomnak, holott a maga korában igen sikeres szerző volt, munkáját még a 17. században is többször újranyomták.

*

Tudjuk, úgy tudjuk, hogy a régi magyar irodalom egyik legjelentősebb költőjének-írójának életében ez az egyetlen munka, amely megjelent nyomtatásban, 1572-ben,

² Eckhardt Sándor a kritikai kiadásban (BALASSI Bálint *Összes művei* – a továbbiakban: BÖM –, I–II, Bp., 1951–55) az 1562-es lipcsei kiadással veti össze a szöveget; a *Füves kertecske* megjelenéséhez időben közelebb áll az 1568-as, ugyancsak lipcsei edíció. A Biliotheca Palatinában található egy 1570 körülre datált nürnbergi kiadás (erre Szabó András volt szíves felhívni a figyelmem, amelyet ezúton is köszönök), de erről csak annyit lehet bizonyosan tudni, hogy előszava 1563-as keltezésű, azaz 1563 után bármikor megjelenhetett. A *Würtzgärtlin für die kranken Seelen* egyetlen példánya sem található meg Magyarországon, az Egyetemi Könyvtárban azonban megvan az 1562-es lipcsei kiadás mikrofilmje, az említett nürnbergi kiadásnak a Navarrai Egyetem tulajdonában lévő microfisről készült másolatát pedig – Sajó Tamás közvetítésével – Rafael Zaffa küldte meg számomra. Köszönöm fáradozásukat. Ezen általam ismert kiadások *Würtzgärtlin*-része lényegében betű szerint egyezik (az előszóban és a főszöveget követő írásokban van változás), ezért nem dönthető el, hogy melyikből készült a magyar fordítás.

Krakkóban, Wirzbiéta műhelyében. A 16. században magyar könyvek esetében *példa nélküli* címlapbéli személyes utalás szerint „az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására”. E konkrét, az alkalomhoz kötött mondandó azonban már a megjelenéskor némileg aktualitását veszítette: 1572. június 14-én Balassa János ugyanis végleg kegyelmet nyert. Augusztus 11-én, reggel 9-kor, mint Istvánffy feljegyezte, a király formálisan is visszafogadta kegyeibe.

Elkezdődött e hányatott sorsú mű immár alkalomtól, személyes vonatkozásoktól jórészt függetlenedő élete, melynek során századának egyik könyvsikere lett. Mai tudásunk szerint a krakkói első kiadás után még *négyszer* jelent meg a 16. században:

1577-ben, Semptén adta ki Bornemisza Péter *Négy könyvecskéjét* (RMNy 396), amelynek negyedik része a *Füves kertecske* átírata. Balassi Bálint szerzősége nincs feltüntetve. A legfőbb eltérés néhány betoldás: egy előszó a vigasztalások szükségességéről, a tizenhat vigasztalás summával való kiegészítése, továbbá önálló függelékként a végéhez csatolva: *Hatvan lelki őrző vitézek; Három ellenségnek dühösségéről* (ördög, világ, test); *Drága édes szók a megigazulásról; Intés*. Az első részben a *fű* helyébe mindenütt *vigasztaló* szó került, s a könyv címe is ennek megfelelően változott. Ajánlása „Ungnad Anna Mária asszonynak [...] Ungnad Kristóf uram [...] és [...] Losontzi Anna asszonyom szerelmes leányának” szól, Sempte, 1577, augusztus 4-i kelettel. Az ajánlás is említi, hogy ez az a mű, amelyet *ezelőtt Füves kertecskének is hívtak*.

Az RMNy megállapítása szerint: „Minthogy a harmadik könyv kolofonnal zárul, a negyedik pedig új ajánlással és ívjelzéssel kezdődik, úgy látszik, hogy Bornemisza először csak az első három könyv együttes kiadására gondolt.”

1580-ban Bártfán jelent meg a *Füves kertecske* (RMNy 446), David Gutgesell nyomdájában, a címlap szövege azonos a krakkói kiadásával. Eckhardt megállapítása szerint:

„Ez a kiadás a krakkóirol készült, de jelentékeny eltéréseket mutat.”³ Más kutatók Eckhardt megállapítása előtt és után is ezzel szemben azt állították, hogy némi hangtani-szórendi eltérésektől eltekintve a két kiadás megegyezik.⁴ Az ellentmondás feloldása viszonylag egyszerű: akik csak a hatodik fűig vetették össze a két kiadványt, joggal állíthatták, hogy lényegében azonos szövegről van szó. Az eltérések ugyanis a hatodik fűnek kb. a közepétől kezdődnek, innentől valaki egyes helyeken átírta a szöveget. Az viszont rejtély, hogy Eckhardt a kritikai kiadásban milyen elv alapján közölte a bártfai kiadás változatait: éppen a legjelentősebb eltéréseket (melyekről, mint láttuk, volt tudomása) jegyzet nélkül hagyta.

1584-ben Detrekőn, Mantskovit Bálint adta ki a munkát újra (RMNy 540), a fennmaradt példány címlapja hiányzik. A szöveg – vélhetőleg a nyomdásztól vagy valamelyik prédikátor-munkatársától származó – újabb betoldásokkal bővül, de alapjában a Bornemisza féle változatot követi.

1593-ban Debrecenben jelent meg a *Füves kertecske* (RMNy 728). Erről a kiadásról, amelyből a legutóbbi időkig csak egy töredéket ismertünk, Szentmártoni Szabó Géza és Szelestei Nagy László számolt be.⁵ A szerzők az akkor még orosz hadifogságban lévő, addig siczinek tartott nyomtatvánnyal azonosították. A hazakerült mű teljes mértékben igazolta hipotézisüket. (*Siczen készült Füves kertecske tehát nincs: 19. századi szakirodalmi tévedés!*) Erről a kiadásról megállapítható, hogy valóban lényegtelen (hangtani különbözőségek, sajtóhibák, másképpen való rövidítések stb.) eltérésektől eltekintve szövege azonos a bártfai kiadásával.⁶

³ BÖM, I, 24.

⁴ CZÓBEL Ernő, EPhK, 1910, 607 a bártfai kiadást egyszerűen „szóról szóra való utánnomat”-nak minősíti. Az RMNy szerint is a bártfai nyomtatvány „az 1572-i krakkói kiadás (RMNy 318) utánnomata”. Vö. RMNy 446.

⁵ [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza–SZELESTEI N[AGY] László, *Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593)*, MKsz, 96(1980), 301–308. A *Beteg lelkeknek való füves kertecske* debreceni, 1593-as kiadásának töredékéről.

⁶ Érdekes hogy a neves 19. századi bibliográfus, Szabó Károly, aki – még ugyan siczi nyomtatványnak tartva – kézbe vehette a debreceni kiadást, azt állapította meg róla, hogy ennek szövege lényegesen eltér a krakkói kiadásétól, és semmi esetre sem pusztán utánnomat (Budapesti Közlöny, 1870, 281), ám mindeközben nem tűnt fel neki, hogy az általa szintén ismert bártfai kiadással a szöveg lényegében azonos. Az RMK-ban ezt írta: „Ezen kiadást azért nem merem határozottan Balassa Bálint fordításának tartani; mert irálya a krakkai 1572-diki és

Alapvetően két, egymással persze szorosan összefüggő kérdést kell megválaszolnunk. Az első: ki a szerző? Bizonyosan Balassi? Bornemisza – a régebbi szakirodalom által hangoztatott⁷ – szerzősége végképp elvethető? Másodszor: mi a 16. századi kiadások egymáshoz való viszonya? Vajon Balassinak van-e köze az újabb és újabb kiadásokhoz?

A szerzőség kérdése. Bornemisza vagy/és Balassi?

Eckhardt Sándornak külső és belső érvei egyaránt voltak, amikor a *Füves kertecskét* egyértelműen Balassinak tulajdonította.

Ezek a következők. Czóbel Ernő és nyomán mások tévednek, amikor azt állítják, hogy Bornemisza 1569–1572 között a Balassa család szolgálatában állt. Valóban, Bornemisza nem követte Lengyelországba menekülő egykori urát. De a letartóztatáskor, s bizonyíthatóan még egy darabig,⁸ Balassa Jánost, illetve családját szolgálta. Valamikor 1571-től lett csak Julius Salm gróf prédikátora, akinek öngyilkos feleségét 1571 májusában már ő parentálta el. Semmi sem zárja ki, hogy a *Füves kertecske* fordítása legalábbis elkezdődhetett Balassa János fogsága (1569–1570) idején vagy a Lengyelországba meneküléskor, az 1572-es megjelentetés nem bizonyítja, hogy a kézirat nem lehetett készen, mondjuk, egy évvel korábban. Az, hogy 1571 októberétől Balassa Jánosnak már Etre Mihály az udvari papja, s hogy – idézzük Eckhardtot – Bornemisza „semmiképpen sem lehetett Balassi Bálint mellett, mikor az 1572-ben Krakkóban a *Füves kertecskét* kinyomatta”,⁹ igaz ugyan, de nincs köze a szerzőség kérdéséhez.

A következő érv: Bornemisza nem tudott németül. Meglehet, de akkor nyelvi antitalentum volt. Mintegy hat-hét évet élt ugyanis német nyelvterületen (Wittenberg, Bécs),

bártfai 1580-diki kiadás irányától eltérő s így ezen siczi kiadás semmi esetre sem pusztá utánnomata Balassa említett fordításának.”

⁷ CZÓBEL, *i. m.*, 607–610, majd Bornemisza monográfiusa, Schulek Tibor is: SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584*, Bp.–Győry–Sopron, 1939.

⁸ Erre éppen Eckhardt szolgáltat bizonyítékokat, amikor Bornemisza *Ördögi kisirtetei*ben olyan részleteket fedez fel, amelyek szerinte (és szerintem is) a Lengyelországba menekülő Balassa Jánosnéra vonatkoznak, s amelyeket Bornemisza mint szemtanú ír le. Vö. ECKHARDT Sándor, *A füves kertecske*, ItK, 1954, 374.

⁹ Uo.

nehéz elképzelni, hogy egy szó sem ragadt rá. Továbbá jegyezzük meg, hogy Bock nyelvezete aránylag szerény némettudással is jól érthető. Eckhardt óvatos megállapítása: „Bornemisza nem is tudott olyan jól németül”¹⁰, az RMNy-ben már határozott állítássá szilárdult: Bornemisza „Egyébként sem tudott németül”.¹¹ Külső érvek tehát egyáltalán nem zárják ki Bornemisza szerzőségét.

A belső érvek – stílus, nyelv, teológiai vonatkozások – már látszólag súlyosabbak. Példának okáért a krakkói kiadásban felbukkanó *let*-es felsőfok, mint Balassi sajátkezű kézírata bizonyítja, a költő, s nem pedig Bornemisza nyelvjárására jellemző. Az pedig valóban nehezen képzelhető el, hogy az evangélikus meggyőződésében megingathatatlan Bornemisza közelítse Bock lutheránus szövegét a protokálvinista-zwingliánus tanokhoz; miközben meglehet, mint Szentmártoni Szabó Géza véli,¹² hogy az 1570-es években a Balassa család már a helvét irányú reformációt követte, tehát Balassi Bálintról feltételezhető, hogy az eredeti szöveget illetéknéppen bírálja felül. Csak hát: tényleg protokálvinista-zwingliánus nézeteket tükröznek a fordító változtatásai? És tényleg van jelentős dogmatikai különbség a Balassi-féle és a Bornemisza-féle változat között? És tényleg a helvét irány felé hajlanak a Balassák? Ezekre még visszatérünk.

Az nem kérdés, hogy a Krakóban megjelent szöveg végső változata Balassi Bálinttól származik, hiszen a címlapon közöltek nincs okunk felülbírálni. Az sem kérdés, hogy a Bornemisza megjelentette *negyedik könyvecske* ezen a szövegen alapul, a betoldások pedig Bornemiszától valók. A kérdés csak az lehet, nem ugyanazt az alapszöveget használták-e mindketten, s ha netán igen, az melyikük műve? Nem képzelhető-e el, hogy egyfajta tanári-diák együttműködéssel készült a fordítás? Egyelőre hagyjuk a kérdést megválaszolatlanul, s vegyük tüzetesebben szemügyre a fennmaradt négy kiadás szövegét, a szövegek egymáshoz való viszonyát!

¹⁰ Uo.

¹¹ Vö. RMNy 318.

¹² Rómában, a Hungarológiai Kongresszuson (1996) tartott előadásában.

Az 1572-es első kiadásról Eckhardt megállapítja, hogy a krakkói szedő nyelvállapota nyilván távol állt Balassiétól.¹³ Mivel nyelvállapotról csak nyelvtudás esetén van értelme beszélni, ezzel azt tételezi fel, hogy az a bizonyos krakkói szedő – jól, rosszul, de – tudott magyarul. A könyv egy korábbi, 19. századi olvasójának erről más volt a véleménye. A belső táblára ezt firkálta be: „Rossz v. orosz tipographus munkája.” Szerintem nyilvánvaló, hogy a szedő egy hangot sem tudott magyarul, az előtte lévő kéziratot így betűhíven volt kénytelen kiszedni. *Ez egyben azt is jelenti, hogy a Füves kertecske krakkói kiadása Balassi hangzóállapotáról a legjobb nyomtatott forrás.* Némely következetlenségéért pedig csak részben a szedő felelős, részben maga a szerző, aki esetenként (akárcsak kortársai) más-más hangzóalakot, nyelvi formát használt. Kétségtelen: Balassi nem az Eckhardt megkívánta nyelven írt és beszélt. Néhány bizonyíték a szedő idegen nyelvű voltára, arra, hogy nincs tisztában a szóhatárokkal: *történ hetnek* – történhetnek; *megh oltal mazasodra* – megoltalmazásodra; *ha miss* – hamis; *vagijittal* – vagy ittál; *annakokáértim* – annakokáért, ím; *azörök* – az örök; *hogijsokszor* – hogy sokszor; *esvastagitani* – és vastagítani; *nemkarodra* – nem károdra; *hanemnagi* – hanem nagy stb.¹⁴

Mindeközben a szokásos sajtóhibák száma feltűnően kevés (*fűnek az gyöker, ekinek* – fűnek az gyökere, kinek; *hünöket* – bünöket stb.).

Fontos következtetést vonhatunk le a *hatodik fűben* található következő mondat sajtóhibájából: „és annyéra igazán megérdemljük az istennek haragját, hogy végre csak *reá* sem nézhet.” Eckhardt a kritikai kiadásban, helyesen, javítja az egyeztetési hibát, s *reánkot* ír, akárcsak a Bornemisza-féle edíció, amely itt másban sem követi az első kiadást. A bártfai és a debreceni szedő azonban kevésbé figyelmes, betűről betűre megismétli forrása hibáját. *Azaz*

¹³ BÖM, II, 59: „A krakkói nyomda nyelve és helyesírása amúgy sem lehetett azonos Balassiéval [...]”

¹⁴ A 2006-os kolozsvári „Emlékezet és devóció” konferencián való hozzászólásában Sipos Gábor árva Bethlen Kata szerény írástudására való példaként említette, hogy nem ismeri a szóhatárokat. Ilyenfajta műveletlenség azonban egy szedőről elképzelhetetlen, legalábbis olyan gyakorisággal, mint a krakkói kiadás esetében. Igaz, ritkán más 16. századi, Magyarországon nyomtatott könyvekben is előfordul, még Bornemisza *Foliopostillájában* is.

bizonyos, hogy e kiadások a krakkói első kiadást követik, és hogy a debreceni kiadás a bártfai másolta.

Vessük most össze a kiadásokat dogmatikai szempontból! Vezérfonalul ismét csak Eckhardt megfigyelései szolgálnak, amelyeket 1954-es közzétételük óta¹⁵ – tudtommal – a szakirodalom, saját idevonatkozó írásaimat is beleértve,¹⁶ sohasem vitatott.

Eckhardt megállapításai többnyire helytállóak, noha cikkében kissé elmosódnak a Bock-féle szöveg és a krakkói első kiadás, illetve az első kiadás, majd az azt követő magyar kiadások dogmatikai különbségei. Az Eckhardtra épülő magyar szakirodalom ezt leegyszerűsíti, úgy, amint korábban vázoltam: Balassi az eredetileg lutheránus német szöveget a helvét irányba téríti el, ezeket a részeket persze a Bornemisza-féle változat elutasítja, és a szöveget ismét evangélikus jellegűvé teszi. Eckhardt finom érzékenységű teológiai elemzésében két érv tekinthető döntőnek.

Az egyik, hogy az úrvacsoráról így ír az 1572-es krakkói első kiadás: „[...] mikor Krisztus *lelkiképpen* az ő testét és vérének enned és innod adja [...]” A *lelkiképpen* a magyar fordító betoldása, a németben egyszerűen csak Krisztus testéről és vérééről van szó. Tekintsünk most el a *lelkiképpen* dogmatikai értelmezésétől – amely szerintem Eckhardt interpretációjánál bonyolultabb, kétségtelenül kálvinista ízű, de adott kontextusban az evangélikusok számára is elfogadható. Mégpedig azért tekintsünk el (Eckhardt erről nem ír, a későbbi szakirodalom pedig nem látszik tudni róla), *mert az összes további kiadásban*, tehát az ortodox evangélikusnak tekinthető Bornemiszanál, továbbá az őt követő Mantskovitnál, a szintén szigorúan lutheránus Gutgesell bártfai és a kálvinista Csáktornyai debreceni edíciójában is *szó szerint így van*. A Szabó Géza–Szelestei Nagy László írta,¹⁷ a *Füves kertecskéről* az eddigi szakirodalomban a legtöbb helyes észrevételt tartalmazó cikk azon megállapítása tehát, hogy a „bártfai kiadás és Bornemisza elhagyja a lelkiképpen” terminust,

¹⁵ ECKHARDT, i. m., 374–385.

¹⁶ BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., 2004.

¹⁷ [SZENTMÁRTONI] SZABÓ–SZELESTEI N[AGY], *Töredékek Csáktornyai János műhelyéből*, i. m..

tévedés és korrigálandó. Azt is kevesebb bizonyossággal mondhatjuk, hogy „A lutheránusok tehát észrevették Balassi fordításának helvét irányú tendenciáit. Kár, hogy a debreceni kiadásnak ezeket a részleteit nem ismerjük, hiszen ezeken a helyeken nem követhette szó szerint a bártfai változatot.”¹⁸ Ma már ismerjük ezeket a részleteket: *a debreceni kiadás bizony mindenben szó szerint követi a bártfait.*

Ez tehát akár tekinthető érvek a német és magyar szöveg különböző úrvacsora-felfogására. Semmiképp sem tekinthető azonban Bornemisza szerzősége cáfolatának, hiszen maga Bornemisza (és a szintén lutheránus Gutgesell) is kinyomtattatja az ominózus bővítést, azaz a szóhasználat akár tőle is származhat.

A másik fontos szöveghely: „Hogy peniglen Krisztus az ő testének és az ő vérének néked **jelét** adja enni és¹⁹ innya.” A németben nincs szó *jelről*, csak Krisztus testéről és vérééről. Az összes további magyar kiadás látszólag a németet követi, valójában nyilván a krakkói első kiadást, csak dogmatikai okokból elhagyják a magyar fordító „jelét” betoldását, amely Zwingli felfogását látszik tükrözni. Ez már valóban döntő érv – de nem Bornemisza ellen. Az úrvacsora jelként *is* való felfogását ugyanis *éppenhogy Bornemisza vallotta*. Hogy saját kiadásában miért húzza ki a kétségtelenül átértelmező terminust, idevonatkozó posztilláinak újraolvasása után érteni vélem: rövidre záróvá, a bonyolult értelmezést leegyszerűsítővé válik így a szöveg. Ez érv lehet Balassi szerzősége (s ezzel párhuzamosan: Bornemisza tutorsága) mellett. A fordító, ha Balassi volt, a *jel* értelmezést mástól nemigen vehette, csak tanárától, Bornemiszáétól. Mármint abban az esetben, ha nem a terminust máskor is használó Bornemisza volt a fordító, aki később, a túlzott leegyszerűsítés miatt, akár felülbírálhatta önmagát. Mert, mint mondtam, Bornemisza jelként *is* értelmezte az úrvacsorát. Csak egy (bőséggel szaporítható) idézet a *Foliopostilla* vonatkozó részéből:²⁰

„Hogy az Úr vacsorájába kétféle étel, ital, kilső, belső, földi és mennyei adatik. Az kilső **jele**

¹⁸ *I. m.*, 308.

¹⁹ Az 1572-es kiadásban sajtóhiba: *ez*.

²⁰ CCHr–CCVIIIv.

az belsőnek, az kenyér **jele** az Krisztus testének, az bor **jele** az Krisztus vérének. De nem puszta **jele**, nem család **jele**, hanem igaz és bizonyos **jele** az kilső az belsőnek, hogy amit jegyez és amit mutat és amit ígér, azt meg is adja.” (CCIIv; kiemelések tőlem – K. P.) E mondat szerzőjéről avagy tanítványáról nem nehéz elképzelni a „jelét” betoldást. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy Bornemisza még hosszan értekez arról, hogyan is kell itt a *jel* terminust értelmezni, margináliában is kiemeli a differenciálás fontosságát („Jel, de micsoda jel?” – írja). Az bizonyos, hogy kettejük közül Balassi volt a nagyobb költő, de az is bizonyos, hogy Bornemisza a képzetesebb teológus. Ha ő az életművét összefoglaló *Foliopostillában* következetesen magyarázza, hogy miképp **jel** is az úrvacsora, azt bizonyosan nem a gyermek-ifjú Balassi Bálint kései hatására teszi. Fordítva azonban nagyon valószínű: az ifjú Balassi, ha ő a fordító, természetesen igazíthatja a szöveget tanára tanaihoz, durván egyszerűsítve annak nézeteit.

A Balassa család vallásosságának mikéntje pedig, legalábbis az 1570-es évek elején, nem feltétlenül a lutheránus, majd helvét irányt követő egyszerűséggel írható le. Először is a lutheránus–zwingliánus–kálvini tanok útvesztőjében a főúri családok, Balassa János és kortársai (van kivétel persze) vélhetőleg kevésbé határozottan foglaltak állást, mint a teológusok vagy akár a kikristályosultabb tanokkal szembesülő következő generáció, a Balassi Bálinttal egyidősek vagy a nála fiatalabb kortársak. Másodszor a helvét irányba mutató jelek, ha a *circulus vitiosus*nak bizonyult legfőbb érvtől, a *Füves kertecske* tanúságától eltekintünk, sokféleképpen értelmezhetők. Igaz, a Balassa János támogatásával peregrináló és 18 éves korában Strassburgból Bazelba utaztában meggyilkolt Balassa Ferenc (Balassa Imrének, Balassa János testvérenek másik fia) levelet vitt Peter Martyr Vermigliától Kálvinnak.²¹ Kérdés, hogy következtethetünk-e ebből a Balassa család vallásosságának jellegére. Az is igaz, hogy Melius Péter ajánlást intézett Balassa Jánoshoz (Debrecen, 1562.

²¹ Vö. TAKÁTS Sándor, *Régi idők, régi emberek*, Bp., 1922, 38, 167 (2. kiad., Bp., 1930, 43, 181); Uő, *Rajzok a török világból*, I, Bp., 1915, 16; ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., 1922, 298 (reprint: 1986).

augusztus 31.),²² ez azonban elsődlegesen a nagy hatalmú zólyomi főkapitány jóindulatának megnyerését szolgálja, s nem az ajánló és a címzett dogmatikai nézeteinek azonosságára utal. Szintén Melius *Az Szent Jánosnak tött jelenésnek [...] magyarázása*²³ című könyvének előszavában (Debrecen, 1568. január 8.) felsorolja azokat, akik az egyház, a prédikátorok és iskolák támaszai, és akik a könyv megjelentetését is elősegítették, többek közt Balassi Jánost az ő jámbor házastársával, Sulyok Annával. Mivel Balassa udvari prédikátora ez időben bizonyosan a lutheránus Bornemisza, ez sem utalhat teljes dogmatikai nézetazonosságra. Külföldön úgy tudják, hogy Balassa János a helvét irány támogatója – ezt Josias Simler (1530–1576), 1575-ben, Bázelen megjelent kozmográfiájának dedikációja bizonyítja: „Ad generosum et magnificum Dominum D. Joannem Balassam de Gyarmath, orthodoxae religionis et bonarum artium summum in Hungaria patronum.”²⁴ (A nemzetes és nagyságos Gyarmati Balassa János úrnak, az igaz [ortodox] vallás és a szépművészetek [bonarum artium] legfőbb magyarországi patrónusának.) A Svájcban élő, Balassát legfeljebb ha hírből, Balassa alumnusai révén ismerő Simler egyrészt később, 1575-ben nyilatkozik így, másrészt a magyar viszonyokban vélhetőleg tájékozatlan külföldi. Az *ortodox* jelzőnél itt sokkal érdekesebb, hogy egy svájci reformátor Balassi Bálint apját a magyarországi „bonarum artium” legfőbb patrónusának tartja. Ez ne tévesszen meg minket, itt minden valószínűség szerint teológiai értelemben kell a szépművészeteket érteni, úgy, ahogy a spekulációs teológiát elutasító Luther is vélte, aki a „Quae faciunt theologum?” (Mi teszi a teológust?) kérdésre így válaszolt: „1. gratia Spiritus; 2. tentatio; 3. experientia; 4. occasio; 5. sedula

²² RMNy 183: MELIUS Péter, *A keresztyének nyomorúságokban való vigasztalásoknak és könyörgéseknek igaz módja*, Debrecen, 1562.

²³ RMNy 259.

²⁴ *Aethici Cosmographia. Antonii Augusti Itinerarium Provinciarum. Ex Bibliotheca P. Pithoei, cum scholiis Josiae SIMLERI, Basileae 1575 (Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, Hrsg. Alexander APPONYI, München, 1903, Nr. 462; reprint: Bp., 2004).*

lectio; **6. bonorum artium cognitio.**” (1. a Szentlélek kegyelme; 2. a kísértés; 3. a tapasztalat; 4. az alkalom; 5. a serény olvasás; 6. **a szépművészetek ismerete.**)²⁵

Végül is, perdöntő adatok híján, nem lehet dogmatikailag egyértelműen meghatározni az 1570-es évek eleji Balassi Bálint vallásosságának jellegét. Bizonyos, hogy protestáns, bizonyos, hogy hite lutheránus alapozottságú, ám hogy ettől az alaptól a kryptokálvinizmus, a kálvinizmus avagy a zwingliánus eszmék felé mennyiben tér el, nem tudhatjuk. Pontosabban: a kialakulatlanabb mo.-i dogmatikai-felekezeti viszonyok között *nem tudjuk ezeket az eltéréseket egyértelműen felekezeteknek megfeleltetni.* Legalábbis a *Füves kertecske* vonatkozó részei erről nem – nem erről – tudósítanak.

A szerzőség kérdésében a fentiek alapján Eckhardtnál bizonytalanabban kell fogalmaznunk. Csak az bizonyos, hogy Bornemisza szerzőségét egyértelműen kizáró érvek nincsenek. A nyelvi jelenségek rigorózus vizsgálata semmiképpen sem dönti el a kérdést, egyáltalán nem kizárt, hogy ugyanazt a szöveget ki-ki a saját nyelvállapota szerint rendezze saját alá, azaz Eckhardt ilyen jellegű érvelésének nem tulajdonítunk jelentőséget.²⁶ További érvei közül figyelmet érdemel, hogy Bornemisza voltaképpen nem követett el plágiumot, hiszen a korban, főleg vallásos művek esetén, teljesen másképpen értelmezték a copyright fogalmát, mint később. De azért azt se feledjük: ha Bornemiszának nem volt köze a szöveg kialakulásához, korabeli copyright-felfogás ide vagy oda, *ez volna az egyetlen olyan mű életében,* amelyet nem ő írt, mégis a saját neve alatt jelentetett meg.

A magunk részéről szívesebben képzeljük el a művet a teológus-tanító Bornemisza és a Nürnbergből frissen hazaérkezett, a német nyelvben immár ugyancsak járatos ifjú Balassi Bálint, a tanítvány összemunkálkodása eredményének. Ezt a német szöveghez aránylag szorososan tapadó munkát teszi közzé, a címlapon írottakkal a helyzethez aktualizálva 1572-ben

²⁵ Vö. D. Martin LUTHERS *Werke*, Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausg.), Hrsg. Ulrich KÖPF, Hermann Böhlhaus Nachf., 2000, III, 312.

²⁶ Vö. ECKHARDT, *i. m.*, 374–375.

Balassi Bálint, s ugyanezt a munkát aktualizálja (csak másképpen és más alkalomra), toldja meg a maga kiegészítéseivel 1577-ben megjelent művében Bornemisza.

A valószínűsíthető stemma tehát:

A gyermek Balassi Bornemisza tutorsága alatt készült fordítása

Krakkó, 1572

Sempte (Bornemisza), 1577

Bártfa (Gutgesell), 1580

Detrekő (Mantskovit Bálint), 1584

Debrecen (Csáktornyai), 1593

Ha így volt, az e dolgozat elején vázolt atya-letartóztatási életkép a mű születése szempontjából tökéletesen lényegtelenné válik: Balassi, mint majd később is, pl. a *Szép magyar komédia* fordításakor avagy versciklusa szerkezetének kialakításakor, életét hasonítja (fikciósítja) az irodalomhoz; a látszólagos önéletrajzi vonatkozások egy fikciós önkép összetevői. Az ifjúkori *Füves kertecskét* sem kell feltétlenül olyan alkalmi irodalomnak tekinteni, amelyet egy sajátos élmény vagy élethelyzet szült. Ellenkezőleg: legalább ilyen jogos a Bornemisza feladta Hausaufgabe-értelmezés, olyan mű, amelybe itt-ott Balassi mestere is belejavíthatott, s amely „az ő édes szüleinek háborúságokban való vigasztalására” alkalmaztatott, ***de nem ezért íródott.***

A *Füves kertecske* és Balassi versei között fellelhető számos párhuzam bizonyítja, hogy teológiai felfogását és egész gondolkozásmódját e fiatalkori mű mélyen befolyásolta. Olyan mélyen, hogy ha feltárjuk azt a teológiát, amely a szerelmes verseken belül és e versek

ciklussá szervezésében egyaránt megnyilvánul,²⁷ természetesen túlozva, azt mondhatjuk: a *Füves kertecske* nem más, mint Balassi poétikatankönyve.

Megválaszolatlanul hagytuk, mert nem tudjuk megválaszolni, hogy az első kiadást követő kiadásokhoz, szövegváltozatokhoz volt-e valami köze Balassinak. Az szinte bizonyos, hogy a stemma bal oldali ágához, a Bornemisza–Mantskovit vonalhoz nem. Ismerve a bányavárosokhoz fűződő szoros kapcsolatait, továbbá például a Besztercebánya és Bártfa közötti szellemi cserekereskedelmet, a bártfai kiadás esetében ezt már nem zárhatjuk ki. Ám hogy miért pont a hatodik fű közepe tájától fogta el a stilizálási kedv (a változtatások többsége tkp. stilisztikai-tartalmi javítás), erre nem tudnánk válaszolni. A legvalószínűbb, hogy a későbbi kiadások, mint Eckhardt is véli,²⁸ már semmilyen szálon nem kötődtek Balassihoz.

*

Az 1572-es krakkói kiadás egyetlen fennmaradt példánya egykor a Balassival lényegében egyidős (kb. egy évvel fiatalabb) ecsedi Báthory Istváné, a majdani országbíróé volt. Ő, valamelyik Báthory András s más 16–19. századi kezek is bele-belejegyzeteltek a nyomtatványba. Balassi és Báthory István között szoros viszony lehetett, hiszen a *Balassa-kódex* szerint egyik könyörgése az országbírónál maradt,²⁹ továbbá a *Balassa-kódex* Báthory egy istenes versét is megőrizte.

Ecsedi Báthory margináliái bibliai idézetek, zsoltárparafrázisok, meditációtöredékek – mintha e margináliák során alakulna, előlegeződne a *Meditációk* írója. Lehet, hogy a *Füves kertecske* volt az egyik ihlető forrás? Azonos bibliai helyeket mindenesetre találhatunk, pl. a *Füves kertecskében*: „mert így vagyon megírva Ezech. 33. cap.: Élek én, azt mondja az Úr, nem akarom az bünösnek elvesztét, hanem hogy megtérjen az ő bünéből és éljen”; a

²⁷ Lásd erről: KÖSZEGHY Péter, *Balassi és a legfőbb hatalom, avagy Balassi teológiája*, in *Balassi Bálint és a hatalom*, szerk. Tuomo LAHDELMA, Amedeo DI FRANCESCO, PASZTERCSÁK Ágnes, Universitát Jyväskylä, Jyväskylä, 2004, 29–61 (Hungarologische Beiträge, 15).

²⁸ BÖM, II, 57.

²⁹ A *Balassa-kódexben* olvasható: „Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermekségétől fogva házasságáig szerzett. Jóllehet kettő hija: az egyik egy virágének az Irgalmaz Úristen nótájára, kinek az kezdeti így volt: Valyon meddig akarsz engem kesergetni. Az elveszett. Másik egy könyörgés a Palatics nótájára, ki az *nyiri Báthory Istvánnál* és Ugnotnánál is volt.” (Kiemelés tőlem – K. P.)

Meditációkban: „Élek, én Isten, ki nem kívánom az bűnösnek elvesztét, hanem megtértét és éltét.”

A *Meditációk* írásának nem ismerjük a pontos idejét, és azt sem tudhatjuk, hogy a *Füves kertecskébe* írt bejegyzések mikoraiak, elvileg 1572-ből ugyanúgy származhatnak, mint a 17. század elejéről. Mégis, majdnem teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a századforduló környékén íródhatott³⁰ *Meditációknál* a *Kertecske* margináliái korábbiak. A grafomán gyakorisággal a *Meditációk* szövegébe írt *CSB* (Comes Stephanus de Báthor) monogramok helyett a krakkó kiadásban mindenütt *SB* van, a *Comest* ezek szerint Báthory később kezdte használni. A fordítottja valószínűtlen. Az írásképp is kiforrotlanabb, fiatal emberre vall. A *Füves kertecskébe* írt néhány sor még főleg a katolikus tanok ellen irányul, szemben a *Meditációk* egyértelműen antitrinitárius-ellenes hangvételével.

*

A *Füves kertecske* eddig megjelent kiadásai, mind az Eckhardt-féle, 1955-ben megjelent kritikai kiadás, mind az általam 2004-ben sajtó alá rendezett, számos vonatkozásban romlott szöveget tettek közzé. Az eredeti mű hadifogsága idején egy 19. századi másolat³¹ állt csak a kutatás rendelkezésre, ennek hibái (és a sajtó alá rendezők esetenként téves emendálásai) öröklődtek tovább. Jelen facsimile tekinthető tehát Balassi fiataalkori műve első hiteles, nem korabeli kiadásának.

Jegyezzük végül meg, hogy a C₁₂ ívjegyű lap (a kézzel írt számozás szerint a 70–71. oldal közé eső) az eredetiből hiányzik.

³⁰ Balázs Mihály egy közelmúltbéli, még nem publikált előadásában említette, hogy Font Zsuzsa Marosvásárhelyen talált egy Benkő József által összeállított, Erdély történetére vonatkozó jegyzéket nyomtatott és kéziratos könyvekről. Ezen a listán a fólió formátumú kéziratos kötetek között szerepel a következő: „Etsedi Bathori Istvan (judex curiae Regiae in Hungaria) nagykönyve, mellyet maga írt 1582–1605 esztendőök között és tájatt maga kegyességének gyakorlására.”

³¹ MTA Könyvtára, M. Irod. Régi és újabb írók 29.